

Svagbegåvade elever i den vanliga skolan

Karin Sonnander

I den svenska skolan finns en inte obetydlig grupp elever (knappt en och en halv procent), vars begåvningsmässiga förutsättningar överensstämmer med vissa elever i särskolan. De är inte identifierade som utvecklingsstörda, har inte särskilda omsorger på grund av begåvningshandikapp och är följdaktligen inte heller "integrerade".

Hur går det för dem i skolan? Hur ser de på sig själva som elever? Hur möter skolan deras behov? Hur klarar de sin försörjning efter avslutad skolgång?

Projektet "Svagbegåvade elever i den vanliga skolan" är knutet till institutionen för psykiatri, Ulleråker, Uppsala universitet och institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet. Författare är docent Karin Sonnander, Uppsala.

Förenklat kan man säga att psykisk utvecklingsstörning kan definieras på tre olika sätt: psykologiskt, socialt och administrativt.

Den psykologiska definitionen innebär att de personer är utvecklingsstörda som på ett begåvningsstest presterar ett resultat lika med eller sämre än IK 70. Detta representerar drygt 2% av en testad population.

Enligt den sociala definitionen av psykisk utvecklingsstörning betraktas en person som utvecklingsstörd om han eller hon inte klarar av de krav som samhället ställer. Då de krav som ställs på varje individ är olika vid olika åldrar medför det att den sociala definitionen får varierande innebörd vid olika tidpunkter i livet. Motsvarande gäller för olika livssituationer och samhällen (4,10).

Man finner som regel färre utvecklingsstörda personer i en befolkning om man utgår från en social definition än om man utnyttjar ett psykologiskt-psykometriskt kriterium.

En administrativ definition av psykisk utvecklingsstörning innebär att den person är utvecklingsstörd som bedöms ha behov av hjälp på grund av sitt förstånds-handikapp och därför erhåller särskilda omsorger (till exempel undervisning i särskola, gruppboad, sysselsättning på dagcenter). I praktiken är den administrativa definitionen en sammanvägning av det psykologiska och det sociala kriteriet.

Få utvecklingsstörda personer i Sverige?

Epidemiologiska undersökningar i skilda delar av världen har bekräftat att inemot 2% av befolkningen har utpräglad intellektuell funktionsnedsättning, då man använder begåvningsstest eller motsvarande skattningar som diagnostiskt kriterium (2,3). Knappt 40 000 personer (motsvarande 0,44%) är för närvarande administrativt definierade som psykiskt utvecklingsstörda; dvs de har de särskilda omsorger som enligt lag erbjuds personer med förståndshandikapp.

Denna andel kan jämföras med mellan 1 och 3% i USA, där man i princip har motsvarande identifikationskriterier men starkare betonar värdet av ett psykologiskt-psykometriskt mått på psykisk utvecklingsstörning. Inte oväntat är en majoritet (75%) av den svenska gruppen som erhåller särskilda omsorger måttligt, djupt eller svårt (WHO:s klassifikation) utvecklingsstörda enligt bästa tillgängliga uppskattningar och alltså endast 25% är lätt utvecklingsstörda. Motsvarande fördelning i USA är den omvända, dvs 75% är lätt och måttligt utvecklingsstörda och 25% är svårt eller djupt utvecklingsstörda.

Ett relativt stort antal lätt utvecklingsstörda personer tycks alltså "saknas" i Sverige. Skandinaviska epidemiologiska studier, där man använt standardiserade fullständiga intelligenstest visar att den "saknade" gruppen utvecklingsstörda personer ändå finns (4). Förekomsten av utvecklingsstörda personer i dessa studier ligger runt den psykometriskt förväntade andelen om drygt 2%. Flertalet av dessa personer har dock inte särskilda omsorger och syns därmed inte i den officiella statistiken.

Det är troligt att förhållanden i det svenska samhället, främst socialpolitiska åtgärder (till exempel pedagogiskt stöd i den allmänna grundskolan, arbetsmarknadsåtgärder av olika slag) gör det möjligt för flertalet lätt utvecklingsstörda personer att klara sig utan hjälp i

Förhållanden i det svenska samhället gör det möjligt för flertalet lätt utvecklingsstörda personer att klara sig utan särskilda omsorger

form av särskilda omsorger för personer med begåvningshandikapp.

Utvärdering genom uppföljning

I projektet Utvärdering genom uppföljning av elever (UGU) (1) studeras representativa urval av svenska skolbarn ur olika årskullar longitudinellt. UGU-projektets övergripande syfte är att studera utbildningssystemets förmåga att erbjuda elever lika möjligheter till en likvärdig utbildning. Projektet omfattar nu, efter sammanslagning med det s k Individualstatistik-projektet fem årskullar födda 1948, 1953, 1967, 1972 och 1977.

Tonvikten i datainsamlingen ligger på elevernas sociala och utbildningsmässiga bakgrund, deras utbildningsväg i form av kurser, linjeval, betyg, specialundervisning etc, deras bedömning av sig själva som elever och deras erfarenheter av skolan. Samtliga elever har begåvnigstestats och besvarat enkäter med frågor om sin skolsituation (7,8).

Longitudinella data gav unik möjlighet

Tillgången till data från det ovan beskrivna UGU-projektet erbjöd en unik möjlighet att psykometriskt kunna identifiera och i olika avseenden studera en grupp elever med svag begåvning. De svagbegåvade man på det sättet kan finna i den vanliga skolan är en intressant grupp elever. De har påtagliga inlärningssvårigheter, men är inte identifierade som utvecklingsstörda och har inte särskilda omsorger på grund av begåvningshandikapp. De uppfyller det psykometriska kriteriet på psykisk utvecklingsstörning, men det är inte känt för skolan eller för dem själva. Jämförelser med andra undersökningsresultat blir intressanta, genom att denna grupp således inte utgörs av integrerade psykiskt utvecklingsstörda personer.

Syfte

Syftet med undersökningen var att bland elever i grundskolan psykometriskt identifiera gruppen svagbegåvade elever. Vidare syftade studien till att undersöka dessa elevers utbildningskarriärer, hur de själva uppfattar och bedömer sina skolprestationer och behov av särskilt stöd och hjälp i skolarbetet samt deras inträde på arbetsmarknaden och arbetssituationen vid 23 års ålder. Eftersom undersökningsgruppen ingår i ett större longitudinellt material kan de svagbegåvade elevernas situation i alla nämnda avseende jämföras med motsvarande uppgifter från deras icke svagbegåvade jämn-

De är inte integrerade utvecklingsstörda elever utan "vanliga" elever i "vanliga" grundskoleklasser

åriga. Resultaten kan också ställas i relation till arbetssituationen för de svagbegåvade elever som gått i särskola.

Urval

Årskullen elever födda 1967 utgjorde undersökningens population. Bland elever födda det året och som tillhörde den allmänna grundskolans årskurs sex läsåret 1979/80 gjordes ett urval av ca 10 000 elever. Urvalet gjordes i två steg, först genom ett stratifierat urval av kommuner och därefter ett systematiskt urval av klasser inom dessa kommuner. Bland 13 grupperingar av "typkommuner" valdes 26 kommuner ut. Grupperingen av kommuner grundades på förhållanden som antas vara av betydelse för kommunernas förutsättningar att bedriva utbildning. Man tog bland annat hänsyn till sådant som storlek, politiskt styre, sysselsättning och invandring. Landets tre största kommuner - Stockholm, Göteborg och Malmö - ingick också i urvalet. I kommunerna valdes i ett andra steg skolklasser och eleverna i klasserna utgjorde det slutliga individurvalet. I materialet ingick sammanlagt 421 klasser i årskurs sex, totalt 9 108 elever i åldrarna 13-14 år (90% av urvalet).

Gruppen svagbegåvade elevers inträde på arbetsmarknaden ingick som en specialstudie inom projektet "Ungdomar utan gymnasieskola", som i sin tur är en specialstudie inom UGU-projektet. Studien "Ungdomar utan gymnasieskola" syftade till att belysa vilka konsekvenser det får för dagens ungdomar att sakna gymnasieutbildning, när allt fler ungdomar får sådan utbildning (5). Studien omfattar 2 037 elever inklusive gruppen svagbegåvade.

Datainsamling

Två kategorier data samlades in: administrativa data från skolkontor och skolexpeditioner (t ex betyg, kursval, särskild undervisningsgrupp/specialundervisning, frånvaro, hemspråksundervisning, linjeval på gymnasiet) och projektdata, dvs sådana uppgifter om elever som samlades in med hjälp av instrument speciellt konstruerade för ändamålet: elevenkäter i årskurs sex och ett år efter avslutad grundskola, enkät till målsmän, begåvningsprov och standardprov samt en postenkät med frågor om yrke och sysselsättning vid 23 års ålder.

(För en mer detaljerad beskrivning av instrument och datainsamling, se 7,8)

Avgränsning av gruppen svagbegåvade: psykometriskt kriterium

För att en elev skulle uppfylla kriteriet på svag begåvning(psykisk utvecklingsstörning) krävdes att denne antingen erhöll ett sammanlagt testresultat motsvarande IK 70 eller mindre. Betyg i svenska, engelska och matematik samt om eleven valt allmän eller särskild kurs i de båda sistnämnda ämnena användes som en ytterligare kontroll av testresultatens tillförlitlighet och användbarhet som kriterium. Elever med låga testpoäng men med betyget 3 eller högre som gått särskild kurs i engelska och matematik ansågs inte uppfylla kriteriet på psykisk utvecklingsstörning. (För en utförlig redogörelse se 7).

Svagbegåvade elever: skolprestation och erfarenheter

Av de totalt 7 987 elever (87,7% av hela urvalet) som testats uppfyllde 116 (1,45%) det psykometriska kriteriet på psykisk utvecklingsstörning. Andelen pojkar var 1,6% (65) och andelen flickor var 1,3% (51). Om man till denna grupp svagbegåvade i vanlig skola tillför den grupp elever ur samma årskull som gick i särskola (0,74%) och som därmed definitionsmässigt var utvecklingsstörda, erhöles i stort sett den förväntade andelen psykiskt utvecklingsstörda i befolkningen enligt ett psykometriskt kriterium (2,19%).

Uppgifter om betyg, kursval, specialundervisning i särskild grupp visade att de identifierade eleverna överlag var svagpresterande. De allra flesta i gruppen hade valt allmän (enkla) kurs i både engelska och matematik. Cirka 15% av deras jämnåriga icke svagbegåvade kamrater valde allmän kurs under motsvarande period. De svagbegåvade eleverna hade betygen 1 och 2, dvs de ingick i den tredjedel av alla elever som har de svagaste skolprestationerna mätt i betyg. De svagbegåvade eleverna utgjorde dock bara en liten del av de som fick specialundervisning (totalt 35%). Särskilt stöd ges dock till elever med skolsvårigheter som har andra orsaker än svag begåvning. Cirka 2/3 av gruppen svagbegåvade hade under hela eller delar av skoltiden det särskilda stöd i form av specialundervisning som den vanliga skolan kan erbjuda.

Av de svagbegåvade flickorna hade en tredjedel och en fjärdedel betyget tre i engelska respektive matema-

De svagbegåvade var inte de enda eleverna med svaga prestationsbedömningar. De delade sina skolsvårigheter med många andra

tik (allmän kurs) i årskurs nio. 10% av de svagbegåvade pojkarna hade betyget tre i motsvarande ämnen. De svagbegåvade pojkarna erhöles överlag mer specialundervisning än flickorna under sin grundskoletid. De pojkar som fick specialundervisning hade det vanligen under två år. Få pojkar (13%) hade specialundervisning alla fyra åren (från årskurs sex till årskurs nio). Motsvarande andel bland flickorna var 31%.

Eleverna fick också besvara frågor om sin syn på och erfarenheter av skolan och undervisningen. Svaren visade i huvudsak att även om de svagbegåvade elevernas svarsmönster visade på en mer problematisk skolsituation än genomsnittet så gällde detta inte för alla. En del av gruppen upplevde inte stora problem i skolan och hade inte heller en negativ bild av sina egna prestationer. Skillnaderna i genomsnittligt svarsmönster mellan de svagbegåvade och deras årskamrater var heller inte markerat stor.

Av de 116 svagbegåvade eleverna hade 48 (42%) fullföljt en två-årig yrkesinriktad gymnasieutbildning. Ytterligare 16% hade påbörjat men avbrutit en sådan utbildning, 11% hade gått specialkurs och cirka 32% hade inte gått vidare efter avslutad grundskola. För hela årskursen gällde att 82% fullföljt en gymnasieutbildning, 9% hade avbrutit en påbörjad linje i gymnasiet och 9% hade lämnat skolan efter grundskolan (För utförligare resultatredovisning hänvisas till 7,9).

Postenkät vid 23 års ålder

Postenkäten om arbete och arbetssituation skickades ut till alla före detta elever som inte hade fullföljt en gymnasieutbildning. I denna grupp inkluderades samtliga svagbegåvade elever även om en del av dessa faktiskt hade en sådan utbildning. Detta gav möjligheter till jämförelser mellan de båda elevgrupperna.

Endast 465 personer besvarade enkäten, som berörde de före detta elevernas inträde på arbetsmarknaden och arbetssituation vid 23 års ålder. I gruppen svagbegåvade var bortfallet något större (57%), dvs 47 av 109 personer som kunde nås per post besvarade enkäten. Bortfallet var systematiskt då fler kvinnor än män och fler svagbegåvade med gymnasieutbildning skickade in en ifylld enkät. De som svarat kan därför inte sägas repre-

sentera hela undersökningsgruppen. Då kunskapen om gruppen svagbegåvade elever är mycket begränsad torde de svar som lämnats ändå vara av stort intresse.

Sysselsättning och anställningsform

Tjugo av tjugotre svagbegåvade män och tolv av tjugofyra svagbegåvade kvinnor var i arbete en viss vecka i februari 1991 (mätveckan). En man och fem kvinnor var tillfälligt borta, men hade anställning, fem kvinnor arbetade i hemmet, en man och två kvinnor var arbetsökande och en man var långtidssjukskriven. Situationen överensstämde med vad som gällde för de elever som saknade gymnasieskola med det undantaget att av dessa gick 10% någon form av utbildning.

Cirka 75% av alla män och 60% av alla kvinnor hade en fast anställning. Två av de svagbegåvade männen och en icke svagbegåvad man hade beredskapsarbete. Det var vanligare bland kvinnor än bland män i båda grupperna att ha en tillfällig anställning.

Man arbetade vanligen i verkstads- eller livsmedelsindustrin, i vården, hemtjänsten eller som lokalvårdare. Deltidsarbete var genomgående vanligare bland kvinnorna.

Flertalet män och kvinnor hade fått sitt arbete genom släkt och vänner eller andra personliga kontakter. Mycket få hade fått hjälp av arbetsförmedlingen.

I enkäten fanns frågor om hur arbetssituationen sett ut under de 7 år som förflutit sedan de slutat skolan. Andelen personer med fast och tillfällig anställning var under i stort sett hela perioden lägre bland de svagbegåvade männen än bland övriga. En sådan skillnad fast mindre tydlig fanns också mellan svagbegåvade kvinnor och övriga kvinnor. När man analyserar fast och tillfällig anställning separat framträder skillnaderna mellan de två grupperna av kvinnor tydligare, dvs de svagbegåvade kvinnorna hade i högre utsträckning tillfälliga anställningar.

Särskola, vanlig skola och arbete

Vissa av de elever som går i särskola kan jämföras med de svagbegåvade elever som går i den vanliga skolan. Detta gäller särskilt den grupp särskoleelever som efter avslutad grundskola går i yrkessärskola. I en undersökning som bl a syftade till att kartlägga de punktsatser som görs för att främja arbete och sysselsättning för personer som gått i särskola gjordes en uppföljning av tio årskullar särskoleelever (6). Ett litet urval (39 personer) som gått i särskola fick i en enkät besvara frågor om bland annat sin arbetssituation.

I gruppen elever som gått i yrkessärskola hade 11% ett arbete på den öppna marknaden. Motsvarande andel bland svagbegåvade män var 86% och bland svagbegåvade kvinnor 70%.

Cirka 10% av de före detta särskoleeleverna var arbetslösa. Fyra personer av 47 (0,08%) svagbegåvade elever i den vanliga skolan var arbetssökande vid undersökningstillfället. För hela åldersgruppen 20-24 år gällde 1990 att 3% saknade arbete (Statistisk årsbok, 1992).

Bland de svagbegåvade före detta eleverna som gått i vanlig skola fanns i gruppen som besvarat enkäten inte någon som vid undersökningstillfället hade en anställning med arbetsmarknadsstöd. Motsvarande andel bland de före detta särskoleeleverna var nära hälften. De elever som gått i vanlig skola hade dock efter avslutad grundskola haft en del stöd i form av ungdomsplats, ungdomslag eller beredskapsarbete. I jämförelse med icke svagbegåvade elever som saknade gymnasieutbildning hade de svagbegåvade haft mera stöd inför sitt inträde på arbetsmarknaden, men skillnaden mellan grupperna var inte särskilt stor.

Skola och arbetsförmedling hjälpte de före detta särskoleeleverna att hitta arbete, medan de svagbegåvade som gått i vanlig skola nästan helt litat till egna kontakter och initiativ.

Diskussion

I ett omfattande riksrepresentativt longitudinellt elevmaterial (det s k UGU-materialet) identifierades en grupp (116) 13-åriga skolelever som på begävningsprov erhållit resultat som motsvarade det psykometriska (testbaserade) kriteriet på psykisk utvecklingsstörning. Gruppen hade påtagliga svårigheter i skolan och deras skolprestationer bedömdes genomgående som svaga. De var dock inte de enda med låga prestationsbedömningar och de ingick inte heller i den allra svagaste gruppen. De delade sina skolsvårigheter med många elever med genomsnittliga resultat.

Undersökningens resultat visade skillnader mellan kvinnor och män. Under skoltiden hade flickorna bättre betyg än pojkarna. Flera pojkar än flickor hade specialundervisning, men av flickorna var det en större andel som hade sådan undervisning under en längre tid. Rimligen bör alla i gruppen svagbegåvade elever ha behov av specialundervisning i den vanliga skolan. Då de svagbegåvade eleverna var identifierade i ett riksrepresentativt urval och därmed gått i skolor i olika delar av landet kan man inte relatera utfallet till enskilda skolers

rutiner för fördelning av särskilda resurser. Man kan heller inte med säkerhet veta om behovet av specialundervisning faktiskt var större hos de svagbegåvade pojkarna eller om flickornas behov måste vara mer uttalade än pojkarnas för att de skulle bli föremål för det stöd som den vanliga skolan har att erbjuda.

I den uppföljande undersökningen efter avslutad skolgång var bortfallet stort (54%). Det är tyvärr vanligt med stora bortfall när man, som i det här fallet, vänder sig direkt till svaga grupper i samhället. Bortfallet var också systematiskt, då fler kvinnor och fler svagbegåvade elever med gymnasieutbildning hade svarat. Generaliserbarheten måste ifrågasättas och resultaten tolkas med försiktighet. Insamlade data ger dock unik och värdefull information om en grupp elever i den svenska grundskolan om vilka litet är känt. Från tidigare studier vet man (t ex 5) att de elever som saknar gymnasieskola har svårt att etablera sig på arbetsmarknaden. Ungdomar utan gymnasieskola var därför en lämplig jämförelsegrupp i undersökningen av svagbegåvade elever i vanlig skola. Resultatet visade att båda gruppernas situation överensstämde väl när det gäller arbete och inträde på arbetsmarknaden.

Kvinnorna hade i större utsträckning än män tillfälliga anställningar och arbetslösheten var större bland kvinnor än bland män. Däremot hade färre kvinnor än män varit föremål för arbetsstödjande åtgärder. Att vara kvinna och sakna gymnasieskola var relaterat till större svårigheter att etablera sig på arbetsmarknaden än det var för en man att sakna gymnasieskola och/eller vara svagbegåvad. Sämst utgångsläge enligt undersökningsresultaten, hade svagbegåvade kvinnor. Kanske väljer arbetsförmedlingarna att i första hand satsa på männen som framtida familjeförsörjare?

Det är inte möjligt att veta sig när det gäller intellektuell eller social förmåga dra någon skarp gräns mellan de personer med begåvningshandikapp som kan eller bör gå i vanlig skola och de som bör få sin undervisning i särskolan. En rad olika faktorer förutom intellektuella och sociala färdigheter medverkar till i vilken skolform den enskilde eleven får sin utbildning. Sådant som tillgängliga resurser i den vanliga skolan och skolledningens intresse och värderingar samt undervisande lärares motivation etc påverkar möjligheterna. Föräldrarnas önskemål, värderingar och engagemang är också av betydelse.

Undersökningsgruppen är unik, då de aldrig identifierats som svagbegåvade i skolan. De är alltså inte hellre "integrerade utvecklingsstörda" i klasserna, utan

är vanliga elever bland andra. Undersökningsresultaten kan därför belysa integreringsproblematiken. Hur mycket av den förhållandevis positiva bilden, både av skolerfarenheter och erfarenheter av arbetsmarknaden, kan vara en följd av att inte ha blivit identifierad som utvecklingsstörd och därmed inte ha fått den särbehandling som man på grund av begåvningsnivå skulle ha rätt till? Eller, uttryckt annorlunda, har det varit en fördel att inte ha blivit identifierad som särskoleelev och därigenom förts till denna skolform eller "integrerats" som sådan elev? Naturligtvis kan undersökningen inte ge ett entydigt svar på sådana frågor. Men det kan finnas anledning att formulera om en del frågor kring sådana målsättningar som normalisering och integrering och för- och nackdelar med en särskild skolform för (lätt) utvecklingsstörda elever.

REFERENSER

1. Emanuelsson I (1982): Utvärdering genom uppföljning av elever II. De första datainsamlingarna. Rapport 10. Institutionen för pedagogik, Högskolan för lärarutbildning, Stockholm.
2. Granat K, Granat S (1973): Below-average intelligence and mental retardation. *American Journal of Mental Deficiency*; 78:27-31.
3. Granat K, Granat S (1975): The generalisability of patterns of intellectual performance from institutionalised to nonlabeled intellectually subaverage adults. *Journal of mental Deficiency Research*; 19:43-54.
4. Kebbon L (1987): Relation between criteria: casefinding method and prevalence. 2nd European symposium on scientific studies in mental retardation. Uppsala Sweden, 1986. *Uppsala Journal of medical Sciences*, Suppl 44:19-23.
5. Murray Å (1994): Ungdomar utan gymnasieskola. En uppföljningsstudie från 13 till 24 års ålder. *Stockholm Studies in Educational Psychology* 25. Stockholm: Almqvist & Wiksell International (Akademisk avhandling).
6. Sonnander K (1990): Ungdomar med särskolebakgrund. En uppföljning av tio årskullar med avseende på arbete och sysselsättning. Institutionen för psykiatri. Uppsala universitet.
7. Sonnander K, Emanuelsson I (1990): Utvärdering genom uppföljning av elever VII: Svagbegåvade i vanlig skola. en uppföljning genom högstadiet och gymnasieskolan. Institutionen för pedagogik, Högskolan för lärarutbildning, Stockholm: institutionen för psykiatri, Ulleråker, Uppsala universitet.
8. Sonnander K, Emanuelsson I (1993): Utvärdering genom uppföljning av elever VIII: Svagbegåvades inträde på arbetsmarknaden. En uppföljningsstudie till 23 års ålder av svagbegåvade elever i vanlig skola. Institutionen för pedagogik. Högskolan för lärarutbildning i Stockholm, institutionen för psykiatri, Ulleråker, Uppsala universitet.
9. Sonnander K, Emanuelsson I, Kebbon L (1993): Pupils with mild mental retardation in the regular Swedish school: prevalence, objective characteristics and subjective evaluations. *American Journal of mental Retardation*; 97:692-701.
10. Söder M (1987): Relative definition of handicap: implications for research. *Uppsala Jour of Med Science Suppl* 44:24-49